

Шамшәдин Керім

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

АЛА АД-ДИН ӘЛ-ИСБИДЖАБИ ЖӘНЕ ҒҰЛАМАНЫҢ «ШАРХ «МУХТАСАР АТ-ТАҒАУИ» АТТЫ КІТАБЫ

Мақалада Қазақстаннан шыққан мүжтаһид дін ғұламасы – Шейх ұл-Ислам Ала ад-дин Әбу әл-Хасан Әли ибн Мұхаммед әл-Исбиджабидің (535/1141 жылы қ.б.) өмірі мен еңбектері арқау болған. Ғұламаның атақты «Шарх «Мухтасар ат-Тахауидің» атты еңбегінің мәні, әдістемесі, сүйенген қайнар көздері жайында соңғы уақытта жазылған диссертациялар негізінде баяндалады. Ғалымның даңқын шығарған негізгі еңбегі, әрі дау тудырмайтыны «Шарх «Мухтасар ат-Тахауиді» бөліп көрсеткеніміз жөн. Қолданбалы фикһ (фуру ал-фикһ) саласындағы бұл шығарма мысырлық ханафи ғұламасы Әбу Джафар ат-Тахауидің (238/852-321/933) «Мухтасар ат-Тахауи» атты кітабын түсіндіруге арналған. Бұл кітаптың көптеген қолжазба нұсқалары әлем кітапханаларында сақталған. Әл-Исбиджаби өз түсіндірмесін (шарх) оқыған адамды жалықтыратындай ұзақ та емес, пайдалы жақтарын азайтатындай қысқа да емес, керісінше орташа етіп жазған. «Шарх «Мухтасар ат-Тахауидің» жақсы жақтары сөйлемдерінің анықтығынан, мәселелердің негіздерін баяндаудан көрінеді. Кітапта реттілік жақсы сақталған, бірінші имам ат-Тахауидің сөзін, сосын ханафи мазһабының, немесе басқа мазһабтан оған қарсы пікір айтқандардың сөзін беріп, сонан соң өз дәлелдерін келтірілген, көптеген фикһи қағидалар мен ережелер қамтылған, кейбір мәселелерге қатысты басқа мазһабтардың, әсіресе шафиғи мазһабының көзқарастары, кейде имам Мәликтің сөздері берілген.

Түйін сөздер: Шейх ұл-Ислам Ала ад-дин Әбу әл-Хасан Әли ибн Мұхаммед әл-Исбиджаби, «Шарх «Мухтасар ат-Тахауи», фикһ, ханафи мазһабы, шарх.

Shamshadin Kerim

Egyptian University of Islamic culture "Nur-Mubarak", Kazakhstan, Almaty
e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

Ala ad-din al-Isbijabi and his work «Sharh «Mukhtasar at-Takawi»

This article discusses the great scientist of Kazakhstan, Sheikh ul-Islam of Ala al-din Abu al-Hasan Ali Ibn Muhammad al-Abigaba (535/1141 g.) b.) the life and works of. In addition, he described his writings of "Sharh Muhammad at-Tahawi" based on a recent dissertation. It should be noted the main work of the scientist "Sharh Mukhtasar al-Tauhid" who glorified his name and undoubtedly causes no doubts in the scientific world. This work is devoted to the explanation of the fundamental work of the Egyptian scholar Abu Jafar from Tahawi (238.852-321.933) Muhtasar at Tahawi in the field of applied Islamic law. Manuscripts of this work are still preserved in many libraries of the world. The scientist managed to explain his explanation so deeply and skillfully focusing the attention of the most demanding reader. Advantages of "Sharh Mukhtasar al-Tauhid" are clarity of presentation of thought and mastery of the presentation of the material. The book maintains the sequence of presentation. Firstly, the position of Imam at Tahawi, the Hanafi madhhab, the position of other legal schools, the set of rules and regulations, in particular, the words of Imam Malik are clearly traced.

Key words: Sheikh-ul-Islam of Ala al-Din Abu al-Hasan Ali Ibn Muhammad al-Isfidjab , "Sharh "Mukhtasar at-Tahawi", Fiqh, Hanafi mazhabs, sharh.

Шамшәдин Керім

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: dr_shams2006@yahoo.com**Ала ад-дин аль-Исбиджаби и его произведение «Шарх «Мухтасар ат-Таһауи»**

В статье освещается жизнь и произведения выдающегося ученого-исламоведа, выходца из Казахстана Шейх уль-Ислама Аля ад-дина аль-Хасана ибн Мухаммада аль-Исбиджаби (ум. 535/1141 г.). Также рассматриваются содержание, методы и источниковый материал известного труда ученого под названием «Шарх Мухтасар ат-Таухид» на базе последних диссертационных работ. Надо отметить основной труд ученого «Шарх Мухтасар ат-Таухид», который прославил его имя и бесспорно не вызывает сомнений в научном мире. Это произведение посвящено разъяснению фундаментального труда египетского ученого Абу Джафара ат-Тахауи (238.852-321.933) «Мухтасар ат-Тахауи» в сфере прикладного исламского законодательства. Рукописи данного труда до сих пор сохранились во многих библиотеках мира. Свое разъяснение ученый сумел изложить настолько глубоко и умело, акцентируя внимание самого требовательного и взыскательного читателя. Сильные стороны «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» – это ясность изложения мысли и мастерство подачи материала. В книге сохраняется последовательность изложения: четко прослеживается позиция имама ат-Тахауи, ханафитского мазхаба, позиция других правовых школ, множество правил и законоположений, в частности приводятся слова имама аш-Шафиғи.

Ключевые слова: Шейх уль-Ислам Аля ад-дин Абу аль-Хасан Али ибн Мухаммад аль-Исбиджаби, «Шарх «Мухтасар ат-Тахауи», фикх, ханафитский мазхаб, шарх.

Кіріспе

Қазақстанда дүниеге келген шоқтығы биік дін ғұламаларының бірі – Әбу әл-Хасан Әли ибн Мұхаммед бин Исмаил бин Әли бин Ахмед бин Мұхаммед бин Исхак әл-Исбиджаби ас-Самарқанди (535/1141 жылы қ.б.). «Шейх уль-Ислам», «Ала ад-дин», «Баһа ад-дин», «Кутб әд-дин» деген лақаптары болған. Әл-Исбиджаби ныспысы Исбиджап шаһарында (қазіргі Сайрам) туғандығы үшін берілсе, ас-Самарқанди ныспысы ұзақ уақыт Самарқанд қаласында тұрғандықтан телінген болса керек. Ибн Камал Паша (940/1534 ж.қ.б.) оны «ар-Рисала фи табақат әл-мұжтаһидин» атты еңбегінде ханафилік мазһабының «мұжтаһид» оқымыстыларына санатына қосады/Ибн Камал Паша. Табақат әл-Фуқаһа'. Түркия, Сүлеймания кітапханасы, Namidiye (764/III. 133–148/).

Негізгі бөлім

Ғалымның әл-Исбиджабидің «Шарх «Мухтасар ат-Таһауи» атты туындысының қолжазбасының жеке тараулары Иракта, Сауд Арабиясы Корольдігінде диссертациялық жұмыстың нысанасына айналып, зерттеле бастады. Иракта докторлық диссертация дәреже алу үшін Саид әл-Кубайси атты шығармасының «Ариййа бөлімшесінен (баб) «Истибра» бөлімінен кітап соңына дейін қолжазбасын зерттеп ұсынды [1]. 2017 жылы Бағдат Манабаев «Орта Азия мұсылман құқығы тарихындағы Али ибн Мұхаммад

әл-Исбиджабидің (535/1141 қ.б.ж.) орны мен маңыздылығы» деген тақырыптағы PhD докторы дәрежесін алу диссертациясын сәтті қорғап шықты [5]. Әл-Исбиджабидің «Шарх «Мухтасар ат-Таһауи» атты кітабының қолжазбасының жекеленген тараулары бойынша Сауд Арабиясында Мәдина қаласындағы Ислам университетінде бірнеше диссертация дайындалып, қорғалды [2, 3]. Осылайша кітап қолжазбасының тараулары толықтай диссертациялар арқылы зерделеніп болғаннан соң кітап болып басылмақ. Бағдат Манабаев өз алдындағы Сауд Арабиясында жазылып, қорғалған бұл диссертациялардан хабарсыз болғандықтан жұмысында айтпайды, әрі пайдалана алмаған.

Біз оқымыстының ұстазы шәкірттері мен «Шарх «Мухтасар ат-Таһауи» атты еңбегінен басқа кітаптары, сондай-ақ «Шарх «Мухтасар ат-Таһауи» негізінде араб елдерінде қорғалған диссертациялардың нәтижесінде айқындалған мағлұматтар, т.б. сүйеніп, кейбір соны мәліметтермен толықтыруға, байыта түсуге күш салдық.

Сондай айқындалған дерек – әл-Исбиджабидің ұстазы жайлы, ол-Әбу л Хасан Әли бин Ахмад бин ар-Раби ас-Санкабаси – Самарқандтың атақты имам, тақуаларының бірі болған, 452/1060 жылы дүниеден өткен, оған барлық естігендері бойынша куәлік (ижаза) жазып берген [2, 34 б.]; [6, 50-51 б.]. Әзірге әл-Исбиджабидің бұдан басқа ұстаздары жайлы анықталмай отыр.

Мәселен Бағдат Манабаевтің жоғарыдағы диссертациясында әл-Исбиджабидің шәкірттері қатарында екі тұлға: Әбу Саад әс-Самани

(562/1166-1167 ж.қ.б. және Бурһан әд-дин әл-Марғинани (511/1118–593/1196) ғана аталады [5, 33-34 б.]. Ал біз бұл тізімді қосымша тағы екі есіммен толықтырмақпыз: 1. Нажм ад-дин Әбу Хафс Омар бин Мұхаммед бин Ахмад ан-Насафи (460/1068 ж.қ.б.), ол атақты ғалым, фикһты өлеңге айналдырып жазған, «Ақида ан-Насафия» атты еңбегі аса танымал болған [2, 34 б.]. «Әл-Ғидаяның» авторы Бурһан әд-дин әл-Марғинанидің ұстаздарының бірі болған. Ан-Насафидің әл-Исбиджабиден риуаят еткендігіне әл-Марғинанидің: «имам әл-Исбиджаби және басқа да шейхтары (оларға Алла разы болсын) жеткізген хадисті Нажм ад-дин Әбу Хафс Умар бин Мұхаммед бин Ахмад ан-Насафи оның иснады бойынша айтып берген» [3, 49 б.] – деген сөзі дәлел болады;

2. Әбу Бакр бин Ахмад бин Әли бин Әбд Әзиз әл-Балхи әс-Самарқанди әл-Ханафи – фақиһ ғалым, мазһабы бойынша мүфти болған, «әз-Заһир» атпен танылған, тегі жағынан Балхтан (Бұл шаһар Хорасанда, қазіргі Ауғанстанның солтүстігінде), Самарқанд тұрғыны, имам әл-Исбиджабиден 500/1107-жылдардан кейін фикһты оқып үйренген. Марғатада фикһ бойынша дәріс берген, Нур ад-дин әз-Занки (билік құрған) күндері Халабқа келген. 553/1157 жылы дүниеден өткен [2, 34-35 б.]. Мула Ала ад-дин Әли бин Әмр Аллах әл-Хамид ибн әл-Ханаай (979/1572 жылы қ.б.) өзінің «Табақат әл-Ханафия» атты еңбегінде әл-Исбиджабиді Әбу Ханифа басында тұратын мектептің оныншы буынына жатқызады [4, 141-142 б.].

Әбу Саад әс-Самани (562/1166-1167 ж.қ.б.) «әт-Тахбир фи-л мужамал әл-кабир» (Үлкен сөздіктегі хабар) атты еңбегінде: «Ол ұзақ өмір сүріп, білім таратып, көпке танымал болды. Әбу л Әли әл-Хасан ибн Ахмад ибн Раби ибн Шафиғ ибн Мумин ас-Санкабасиден хадис тыңдады. Ол маған ижаза берді» – деп әл-Исбиджабидің діни білімдерді, хадис таратудағы, ұстаздық қызметі хақында бағалы мәлімет қалдырған [3, 50 б.]. Әл-Исбиджабиді көзі көріп, шәкірті болған, жақсы біліп, ол туралы құнды деректерді таңбалап кеткен Әбу Саад әс-Саманидің (562/1166-1167 ж.қ.б.) құнды деректерін басқа таражим кітаптарында пайдаланылған. Әс-Самани «әт-Тахбир фи-л мужамал әл-кабир» (Үлкен сөздіктегі хабар) атты еңбегінде «Ол мүфти болды, (ғұламалардың) басы болды. Сол уақыттарда Мәуәреннәһрде Әбу Ханифа мазһабын жатқа айтып, білген онымен теңдесетін бірде бір жан болмады. Кейін оның жақтастары пайда болды» – деген [2, 37 б.]. Әс-Саманидің айтқандарынан

жоғарыдағы келтірілген үзіндіден айқындалған маңызды жайттар – Әли ибн Мұхаммед әл-Исбиджаби (535/1141 қ.б.ж.) Мәуәреннәһр өлкесінде өз тұстастар Әбу Ханифа мазһабы ғұламаларының арасындағы ең жетік білгірі, көшбасшы болғандығы, алайда онымен әрі келіспеушілермен бірге қолдаушылардың пайда болуы. Бірі – Әли ибн Мұхаммед әл-Исбиджабидің (535/1141 қ.б.ж.) өз заманынында шоқтығы биік білімдар, ұлағатты ұстаз болуы себепті кейін даңқты ғалымдарға айналған Әбу Саад әс-Самани, Нажм ад-дин Әбу Хафс Омар бин Мұхаммед бин Ахмад ан-Насафи, Бурһан әд-дин әл-Марғинани сынды дарабоздар тәлім алып, ижаза алуға ұмтылған, әрі ол хақында мадақты сөздер қалдырған.

Зерттеулерде көрсетілген ғалымның еңбектері төмендегідей :

1. «Шарх «Мухтасар» ат-Таһауи»;
2. «Әл-Жамиу әл-кабир»;
3. «Шарх әл-Жамиу әл-кабир ли Мұхаммед бин әд-Хасан»;
4. «Әл-Мабсут»;
5. «Әл-Фатуа» – «әл-Фатуа ул-Исбиджаби» деген атпен белгілі;
6. «Шарх әл-Кәфи»;
7. «Шарх әл-Жами әл-сағир» .

Диссертант Әдил бин Мулфи бин Муснад әл-Улуи әл-Уфи «әл-Фихрист әл-Шамилге» сүйеніп бұл еңбектің 204 беттік қолжазбасы Стамбулдағы «Фатих» кітапханасында 1690 нөмірмен сақталғанын айтады [2, 36 б.]. Ғалымның ханафи мазһабының мәтіндеріне түсіндірме жазғандығына Мұхаммед ибн әл-Хасан әш-Шайбанидің «әл-Мабсут» кітабына, әл-Хаким әш-Шаһидтің «әл-Кәфи» кітабына шархтары дәлел.

Бұл тізімдегі ғалымның даңқын шығарған негізгі еңбегі, әрі дау тудырмайтыны «Шарх «Мухтасар ат-Таһауиді» бөліп көрсеткеніміз жөн. Қолданбалы фикһ (фуру ал-фикһ) саласындағы бұл шығарма мысырлық ханафи ғұламасы Әбу Джафар ат-Таһауидің (238/852-321/933) «Мухтасар ат-Таһауи» атты кітабын түсіндіруге арналған. Бұл кітаптың көптеген қолжазба нұсқалары әлем кітапханаларында сақталған. Ол «Шарх «Мухтасар ат-Таһауи» атты кітабын жазуда өз алдындағы Ахмад ибн Мансур әз-Зафари әл-Исбиджабидің осы аттас кітабын бағдарда ұстап, оның кемшіліктерін қайталамауға ұмтылған.

Әли ибн Мұхаммед әл-Исбиджаби:

«(Ахмад ибн Мансур әз-Зафари әл-Исбиджаби) бұл еңбекті тым егжей-тегжейлі етіп,

тым ұзақ етіп жазған. Ол пайдалы әрі жақсы (кітап), алайда жаңадан білім алушыларға ауыр, шәкірттер бұл еңбекті игере алмайтын болғандықтан қайта жаздым. Жалықтырып жіберетіндей тым созылыңқы да емес, пайдасы аз қысқа да болмастай етіп, жақсы жұмыс – ортасы деп жаңартып жаздым. «Ғидабат» бөлімін қысқарттым, ал «Муамалат» бөлімін, әсіресе, «Бұйу» бөлімін кеңейттім. Кейбір дәйектердің дәлел ретіне қабылдануына аса көңіл аудармадым. Кітаптағы сөйлемдердің түпкі мағынасы толық ұғындырылуы үшін кеңірек түсіндіруді жән санадым. Өз ісінің маманы, білікті шебердің өзінің жақсы көретін адамына белгілі бір затты шын ықыласымен жасағаны сынды мен де бар күш-жігерімді салдым. «Ғибадат» бөліміне пәтуаға қатысты, әрі зәру, маңызды деп есептелген мәселелерді қостым. «Муамалат» бөлімінен тақырыпқа сәйкеспейтін мәселелерді алып тастап, оның орнына негізгі және қосымша тараулардан тұратын бөлімдерді кіріктірдім. Сонымен қатар құқық (фиқһ) саласымен айналысып жүрген жанның жаттауына және ілім жолындағы шәкірттердің ұмытпай, есіне сақтауына жеңіл болуы үшін бірнеше түрге бөлдім» – десе, Әл-Исбиджаби түсіндірмесінің соңында: «Имам Әбу ал-Хасан Әли ибн Әбу Бакр осы мәселелерді жазып жүретін еді. Бірақ ол жазғандарын бір жинақ немесе бір кітап етіп біріктірмеді. Кейін шейх хафиз Әбу Наср Ахмад ибн Мансур әт-Табари әс-Самарқанди оның жазғандарын тым ауқымды етіп жинақтады. Мен осы кітабымды сол жинақтан сұрыптап орташа етіп жаздым. Осыдан бұрын ғибадат бабын өте қысқа етіп сұрыптаған едім. Кейін оған қосу керек екенін ұқтым. Сөйтіп ғибадат бабына «әл-Фатауа» мен «әл-Уюндағы» мәселелерді қостым. Бірақ контекске сәйкес келмейтін тұстарын алып тастадым. Әрі бірнеше түрлі еттім. Ат-Тахауидің кітабындағы реттілікті сақтадым. Бірінші соның риуаятын келтіріп, екінші өзімнің жинақтағанымды келтірдім» – деп жазған.

Ала ад-дин Әли ибн Мұхаммед әл-Исбиджабидің «Шарх «Мухтасар ат-Тахауи» кітабының жалпы фиқһ кітаптарының ішінде де, ханафи фиқһ кітаптарының ішінде де орны айрықша. «Мухтасар ат-Тахауи» – ең көне, ең ауқымды фиқһ кітаптарының бірі. Ол жүйелігімен, сөйлемдерінің нақтылығымен ерекшеленеді. Онда мазһабтар арасындағы айырмашылықтар, ханафи мазһабының дәлелдері қамтылған. Сол себепті бұрынғы ғалымдар бұл кітапты оқып, түсіндіруге айрықша мән берген.

Енді әл-Исбиджабидің «Шарх «Мухтасар ат-Тахауи» кітабына келетін болсақ, ол жоғарыда атап өткеніміздей, ханафи мазһабындағы ең жақсы, ғалымдар аса мән берген фиқһ мәтінінің түсіндірмесі болып есептеледі.

«Мухтасар ат-Тахауи» осындай құнды еңбек болса да, бұл кітапқа жасалған түсіндірмелердің ішінен Әбу Бакр ар-Рази әл-Жассастың шархынан басқалары зерделеніп, жарыққа шығарылған жоқ.

Кітапта көптеген фикһи қағидалар мен ережелер қамтылған, кейбір мәселелерге қатысты басқа мазһабтардың, әсіресе шафиғи мазһабының көзқарастары, кейде имам Мәликтің сөздерін ауызға алса, бір жерде ғана имам Ахмад ибн Ханбалдың, сол сияқты, кейбір мәселелерге қатысты әуелгі ізгілерден (салаф ас-салихун) көзқарастары берілген.

Б. Манабаев: «Ала әд-дин әл-Исбиджаби» Шарх «Мухтасар ат-Тахауи» еңбегі ханафилердің негізгі оқулықтарының бірі еді. Тек Самарқан мен Исбиджап қалалары емес, бәлкі одан тыс өңірлерде де белсенді түрде оқытылатын. Ала әд-дин әл-Исбиджабидің ханафи фикһына арнап жазған бұл еңбегі өзінен кейінгі ғасырларда өмір сүрген ғұламалар арасында беделді шығармалардың біріне айналған. Ханафи мазһабынан тыс мұсылман елдеріндегі орталықтарда ханафи оқулықтарының ішінде негізгі оқулық ретінде жүрген. Бұл еңбекті Кіші Азия, Таяу Шығыс жерлерінде ханафилер сүйіп оқыған. Оның сыры – салыстырмалы фиқһ (фиқһ муқаран) жүйесіне негізделіп жазылуында. Шафии не маликилердің орталықтарын басқарған Осман империясының басшылары аталмыш шығармадан жергілікті мазһаб өкілдерінің ханафи негіздерімен келісетін, не болмаса қайшы келетін тұстарынан хабардар болып отырған. Соның негізінде олар өз мазһабтарын берік ұстанып, туындаған фикһи сұрақтарына салыстырмалы фикһтің негізінде ғылыми және дұрыс шешімдер шығарған болатын» [5, 100-101 б.].

Ала әд-дин әл-Исбиджабидің бұл кітабы ханафи мазһабындағы сенімді, танымал кітаптың түсіндірмесі (шарх) болып саналады. «Шарх Мухтасар ат-Тахауиінің» бағалылығы мен ғылыми құндылығы ханафи мазһабындағы сенімді кітаптардың бірқатарында («Бадаиғ ас-Санаиғ», «ал-Мухит ал-Бурһани», «Табин ал-Хақайк», «ал-Бахр ар-Раик», «Хашия Ибн Абидин» т.б.) осы еңбектегі кейбір мәселелерді сөзбе-сөз келтірілуінен айқын байқалады.

Әл-Исбиджаби еңбегінің маңыздылығы – Құран, сүннет, ижмағ, қиястан не истихсаннан дәлелдерге сүйенуінде.

Түсіндірушінің кітапты жазудағы әдістері.

Шейх ал-Ислам Ала ад-дин әл-Исбиджаби қолжазбаның бірнеше жерінде өзінің әдістерін тілге тиек еткен. Тізіп айтатын болсақ:

– қазы Әбу Наср Ахмад ибн Мансурдың түсіндірмесін өңдеп, жетілдіру, толықтыру;

– өзінің түсіндірмесін (шарх) оқыған адамды жалықтыратындай ұзақ та емес, пайдалы жақтарын азайтатындай қысқа да емес, керісінше орташа ету;

– Ғибадат тарауын (Китаб ал-ғибадат) Әбу ал-Ләйс әс-Самарқандидің «әл-Фатауа», «әл-Ғуюн» кітаптарындағы мәселелерді алып, кеңейтуі;

– сауда-саттық тарауындағы (Китаб ал-муамалат) кейбір маңызсыз мәселелерді алып тастаумен қатар, аса керекті негіздер мен тармақтарды қосады. Сондай-ақ оқытушыға түсіндіру оңай болсын, оқушыға жаттау оңай болсын деп оны бірнеше түрге жіктейді;

– кітапта «Мухтасар ат-Тахауидегі» тақырыптардың реттік тәртібі сақталған. Әл-Исбиджаби әуелі ат-Тахауидің риуаятын келтіріп, сосын барып өзінің алып-қосарын айтады;

– кітапты бұрынғылардың кітаптарымен, кейінгі шейхтардың пәтуаларымен салыстырады. Ондағы мақсаты – қателерін тауып, түзету;

– сондай-ақ әл-Исбиджаби өзінің бір пікірді екінші пікірден күшті деп бағалауындағы (таржих) әдістерін баяндайды: «Пәтуа беруде мына үш имамның: Әбу Ханифа, Әбу Юсуф және Мұхаммед. Бірінші Әбу Ханифаның сөздеріне жүгіну керек сөзіне сүйеніп пәтуа береді. Егер одан таппаса, Әбу Юсуфтың сөзіне, егер таппаса, Мұхаммедтың, сосын Әбу Ханифаның басқа серіктерінің сөзіне, сосын олардан кейін келген машайықтардың сөздеріне сүйенеді. Егер олардан да таппаса, ижтиһад жасайтындардың қатарынан болса, өзі ижтиһад жасайды». Тағы бір жерде былай деген: «Егер Әбу Ханифа басқа, екеуі (Әбу Юсуф пен Мұхаммед) басқа пәтуа берген болса, таңдау еркі – мүфтиде. Қаласа – Әбу Ханифаның сөзіне жүгінеді, қаламаса – екеуінің сөзіне жүгінеді. Егер де екеуінің біреуі Әбу Ханифа тарапта болса, онда Әбу Ханифаның көзқарасы күштірек саналады»;

– көп жерде «Мұхаммед ибн ал-Хасан намаз тарауында былай деген», «Мұхаммед ибн ал-Хасан зекет тарауында былай деген» деп айтады. Ол жерде Мұхаммед ибн ал-Хасан әш-Шайбанидің «Мабсут» деген атпен белгілі «ал-Асл» кітабы меңзеледі;

– кейбір түйіндердің шешімі бірауызды (ижмағ) екенін айтады. Ол кезде әл-Исбиджаби мазһаб ішіндегі немесе ханафилер мен шафиғилердің арасындағы ижмағты меңзеген;

– көбіне «Мухтасар ат-Тахауидің» мәтінін келтірместен түсіндіре береді;

– кейде хадистердің мазмұнын ғана айтады. (яғни, сөзбе-сөз келтірмейді);

– көбіне тараулардың басында «(Алла оған разы болсын) былай деген» немесе «Шейх, имам (Алла оған разы болсын) былай деген» деп айтады. Ол жерде шейх Әбу Наср Ахмад ибн Мансур әл-Исбиджабиді меңзеген. Сосын «Әбу Жағфар айтты» деп ат-Тахауиді айтады;

– кейбір мәселелерді «ат-Тахауи былай деген» деп бастаса, кейде «былай деген» деп ат-Тахауидің атамай-ақ бастай салады, егер «ат-Тахауи былай деген» десе, не ат-Тахауидің «Мухтасардағы» сөзін дәлме-дәл келтіреді, не соған жақын етіп береді.

Ғалым осы еңбегінде көне кітаптарға молынан сілтеме жасаған. Өзінің «Шарх «Мухтасар ат-Тахауи» кітабында берген сілтемелерінің барлығы дерлігі ханафи мазһабының кітаптары.

Кітапта тармақты мәселелерді талқылаған кезде, дәлелдерді келтірген кезде мынадай сөздерді қолданған: «Бізде», «Біздің машайықтарда», «Біздің имамдарымызда», «Біздің серіктерімізде». Ол осы сөздерімен ханафи ғалымдарды меңзегені кітапты оқыған адамға белгілі.

Әл-Исбиджаби түсіндіру (шарх) барысында жүгінген дереккөздерді атап өтейік:

1. Имам Убайдулла ибн ал-Хусайн әл-Кархидің (340 ж.) «Мухтасар ал-Кархи» кітабы;

2. Әбу Юсуф Яғқуб ибн Ибраһим әл-Ансаридің (182 ж.) «Китаб ал-Амали» кітабы;

3. Мұхаммед ибн ал-Хасан әш-Шайбанидің (189 ж.) «ал-Мабсут» деген атпен белгілі «ал-Асл» кітабы;

4. Мұхаммед ибн ал-Хасан әш-Шайбанидің «ал-Жамиғ ас-Сағир» кітабы;

5. Мұхаммед ибн ал-Хасан әш-Шайбанидің «ал-Жамиғ ал-Кабир» кітабы;

6. Мұхаммед ибн ал-Хасан әш-Шайбанидің «аз-Зиядат» кітабы;

7. Мұхаммед ибн ал-Хасан әш-Шайбанидің «Ан-Науадир» кітабы. Оны Мұхаммед ибн Самаға, Ибраһим ибн Рустум әл-Маруизи, Муғалла ибн Мансур риуаят еткен;

8. Мұхаммед ибн ал-Хасан әш-Шайбанидің «ас-Сайр ас-Сағир» кітабы;

9. Мұхаммед ибн ал-Хасан әш-Шайбанидің «ас-Сайр ал-Кабир» кітабы;

10. Әбу Әли ад-Даққактың «Китаб ал-Хайд» кітабы;

11. Әл-Хаким аш-Шахид Әбу ал-Фадл Мухаммад әл-Маруизидің (334 ж.) «әл-Мунтақа» кітабы;

12. Әс-Сарахсидің (483 ж.) «ал-Мабсут» кітабы;

13. Әбу әл-Ләйс әс-Самарқандидің (373 ж.) «Ғуюн ал-Масаил» кітабы;

14. Әбу әл-Ләйс әс-Самарқандидің «ал-Фатауа» кітабы;

15. «Ихтилаф Зуфар уа Яғқуб» кітабы. (Бұл кітап жоғалған кітаптардың тізімінде. «Кашф аз-Зунунның» авторы кітапты авторын атамай келтірген). Кітаптағы ғылыми тақырыптар Әбу Ханифа, Әбу Юсуф, Мұхаммед ибн әл-Хасан, Зуфар, әл-Хасан ибн Зияд, әл-Кархи сияқты ханафи мазһабының үлкен ғалымдарының кітаптарынан алынған. Фикһи мәселелерде Әбу Жағфар әл-Хиндуани, Мұхаммед ибн Самаға, Мұхаммед ибн Салама, Наср ибн Яхия сияқты ғалымдардың сөздерін берген.

Кейбір жерлерде «дұрысы былай» деу арқылы өзіндік тұжырымы бар ғылыми тұлға екенін байқатады.

Әл-Исбиджабидің «Таухид», «Сипат» тақырыптарына арналған кітабы жоқ. Оның өмірбаянын жазғандар да ақидасы туралы ештеңе айтпаған. Ғұламаның ақидаға қатысты көзқарастарын «Шарх мухтасар ат-Тахауи» кітабына сүйене отырып былай бөліп қарастыруға болады:

1. Алла тағаланың атымен ант ету туралы;
2. Алла тағаланың «Күдірет» сипаты туралы;
3. Алла елшісінің (с.а.у.) сахабалары туралы;
4. Басшыларға бағыну туралы.

«Ант – Алла тағаланың «Алла» есімімен, не басқа есімдерімен, не арабтар білетін кез келген ант сөздерімен ант ету. Оған шарият тыйым салмаған. Егер осылардың біреуімен ант ететін болса, онысы ант болып саналады. Алла тағаланың «Алла» есімімен ант етудің үлгілері: «Билләһи», «Таллаһи» және «Уаллаһи».

Сол сияқты, егер «Алланың атымен», не «Алланың ұлықтығымен», не «Алланың үстемдігімен», не «Алланың күдіретімен» деп ант етуге де болады. Өйткені, арабтар бұл сөздерді ант деп біледі. Ант етушіге қойылатын екі талап бар: 1) арабтар ант деп білетін сөздермен ант ету; 2) шарият тыйым салған ант түрлерімен ант етпеу.

Егер «Алланың ашуымен», «Алланың ризалығымен», «Алланың мейірімімен», «Алланың азабымен» деп ант ететін болса, онысы ант болып саналмайды. Өйткені, арабтар оны ант деп есептемейді.

Егер ата-бабаларымен, балаларымен ант етсе, онысы ант болып саналмайды. Өйткені, бұны арабтар ант деп білгенімен, шарият бұлай ант етуге тыйым салған. Пайғамбар (с.а.у.): «Ата-бабаларыңмен, балаларыңмен ант етпеңдер. Егер ант ететін болсаңдар Алламен ант етіндер, не болмаса ант етпеңдер», – деген.

Жиһад – егер мұсылмандардың басшысы әскерді жеткілікті деп білсе – *парыз кифая*. Егер әскер жетіспейтін болса, барлығын жаппай шақырады. Ол кезде азат ер, әйелдің барлығына жиһад *айн парыз* болады. Тек соқыр, созылмалы ауруға шалдыққан адамдар ғана босатылады.

Әке-шешесі бар адам, екеуінің рұқсатынсыз жиһадқа шықпайды. Сол сияқты, құл да қожайынының, ал әйел ерінің рұқсатынсыз шықпайды. Бірақ егер жаппай шақырылған болса, рұқсат керек емес, басқа құлшылықтар сияқты рұқсатсыз орындала береді [3, 357-359 б.].

Мұсылмандардың басшысы оларға (жауларға) жорық барысында исламды уағыздауы керек. Егер қабылдаса, мал-дүниелерін өздеріне қалдыруы керек. Пайғамбар (с.а.у.): «Кім мал-дүниесімен исламды қабылдаса, мал-дүниесі өзінде қалады», – деген. Сосын оларға жаудың жерінен мұсылмандардың жеріне көшуді бұйырады.

Әл-Исбиджаби кітапта аты аталған сахабалардың барлығының аттарынан кейін «Алла оған разы болсын» деп жазған. Бұл оның сахабаларды жақсы көретінін, құрметтейтінін білдіреді, ал сахабаларға құрмет деген – иманының көрінісі.

Құран мен сүннет басшыларға бағынуға бұйырады. Егер олар күнәге бұйыратын болса, бағынуға болмайды. Бірақ егер олар әділетсіздік жасайтын болса, оларға қарсы шығуға болмайды. Бұл – әһли сунна уәл жамаға негіздерінің бірі.

Қорытынды

Әл-Исбиджабидің «Шарх «Мухтасар ат-Тахауи» жақсы жақтары сөйлемдерінің анықтығынан, мәселелердің негіздерін баяндаудан көрінеді.

Кітапта реттілік жақсы сақталған, бірінші имам ат-Тахауидің сөзін, сосын ханафи мазһабының, немесе басқа мазһабтан оған қарсы пікір айтқандардың сөзін беріп, сонан соң өз дәлелдерін келтірген.

Өзі келіспейтін пікір иелерінің ешбірін кемсітпейді. Керісінше, барлығының көзқарастарын әдеппен келтіріп, әрқайсысының есімін атағанда

«Алла рахымына алсын», «Алла разы болсын» деген сияқты сөздерді қосып отырған.

Десек те кейбір көзқарастарды кімдікі екенін айтпай, «кейбіреулер былай дейді» деп келтіре салады, немесе, көп тұстарда хадистерді сөзбе-

сөз емес, мазмұнын келтіреді. Бұл – көпшілік фақиһтардың әдеті.

Әли ибн Мұхаммед әл-Исбиджаби Орта ғасырларда Қазақстаннан шыққан ханафи мазһабының көрнекті өкілі, ғалымы болған.

Әдебиеттер

Шарх әл-Испиджаби алә ат-Таһауи ли әл-имами әл-Әспиджаби. Мин бәб арийа илә ниһаиа китаб ли әл-истибра. Дирасат уә тахқиқ аtryха дуктура муқаддима илә мажлис куллия шарига. (Бағдад, әл-Жамият Исламия, 2012).

Шарх мұхтасар ат-Таһауи ли шейх әл-ислам әби әл-Хасан Аләуддин Али ибн Мұхаммед ас-Самарқанди әл-Испиджаби. Мин бидаиаи китаб әл-манасик илә ниһаиаи китаб әл-һауала уә әл-кафала. Дирасат уә тахқиқ: Адил ибн Мулфи ибн Муснад әл-Улуи әл-Әуфи. Рисала илми мухадимат линаил даражат алия (мажистр), әл-Мамлакут әл-Арабия ас-Суудия, әл-Жамият әл Исламия бил-Мадина әл-Мунауара, кулият аш-шария, кисм әл-фиqh, 1436-1437/2015-2016 ;

Шарх мұхтасар ат-Таһауи ли шейх әл-ислам әби әл-Хасан Аләуддин Али ибн Мұхаммед ас-Самарқанди әл-Испиджаби. Мин әууәл китаб әл-кисас уә әд-диат илә ниһаиаи әл-китаб. Дираса уә тахқиқ: Рисалат Илми мухадимат линаил даражат алия (мажистр) Мухсин Салих бин бин Хусейн әл-Жуди. әл-Мамлакут әл-Арабия ас-Суудия, әл-Жамият әл-Исламия бил-Мадина әл-Мунауара, кулият аш-шария, кисм әл-фиqh, 1434– 1435/2013-2014 хижри;

Табакату әл-ханафия. Әл-Мулла Аләуд-дин Али ибн әл-Хумаиди әл марууф би ибни әл-Ханаи. Дирасатан уә тахқиқ: устаз, доктор Мухи Хилал әс-Сархан. Әл-Жузу әл-Аууал. (Бағдад, 1427/2005);

Манабаев Б.М. Орталық Азия мұсылман құқығы тарихындағы Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің (535/1141 к.б.ж.) орны мен маңыздылығы: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. (Алматы, 2017).

История Казахстана в арабских источниках. III том. Извлечения из сочинений XII– XVI веков. (Алматы, 2006).

References

Sharh al-Ispidjabi ala at-Tahayi li al-imami al-Aspidjabi. Min bab ila nihaya kitab li al-istibra. Dirasatan ua tahkikan atryha duktura mukaddima ila majlis kulliya shariga. Bagdad, al-Zhamiyat Islamiya 2012.

Sharh muhtasar at-Tahayi li sheih al-islam abi al-Hasan Alauddin Ali ibn Muhammad as-Samarkandi al-Ispidjabi. Min bidayati kitab al-manasik ila nihayati kitab al-hauala ua al-kafala. Dirasatan ua tahkikan: Adil ibn Mulfi ibn Musnad al-Ului al-Aufi. Risala ilmi muhadimat linail darajat Aliya (majistr), al-Mamlakut al-Arabiya as-Suudiya, al-Zhamiyat al Islamiya bil-Madina al-Munauara, kuliyat ash-shariya, kism al-fikh, 1436-1437/2015-2016 ;

Sharh muhtasar at-Tahayi li sheih al-islam abi al-Hasan Alauddin Ali ibn Muhammad as-Samarkandi al-Ispidjabi. Min auual kitab al-kisas ua ad-diiat ila nihayati al-kitab. Dirasatan ua tahkikan: Risalat ilmi muhadimat linail darajat aliya (majistr) Muhsin Sali bin Husein al-Judi. Al-Mamlakut al-Arabiya as-Suudiya, al-Zhamiyat al-Islamiya bil-Madina al-Munauara, kuliyat ash-shariya, kism al-fikh, 1434– 1435/2013-2014 hizhri;

Tabakatu al-hanafiya. Al-Mulla Alaud-din Ali ibn al-Humaidi al maruuf bi ibni al-Hanai. Dirasatan ua tahkikan: ustaz, doctor Muhi Hilal as-Sarhan. Al-Zhuzu al-Auual. Bagdad, 1427/2005;

Manabayev B.M. Ortalik Aziya musulman kuckygy tarihyndagi Ali ibn Muhammad al-Ispidjabidin (535/1141 k.b.j.) orni men manyzdiligi. Filosofiya doktory (PhD) darejesin alu ushin daindagan dissertatsiy. Almaty, 2017.

Istoriya Kazakhstana v arabских istochnikah. III tom. Izvlecheniya iz sochinenii XII-XVI vekov. A., 2006.